

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ա.

Հայ Եկեղեցւոյ նուիրուած այս յօդուածաշարքին նպատակը չէ՝ անգամ 'ը եւս վեր հանել անոր պատմական փառքը, ոչ ալ կ'ուզենք արձագանգը ըլլալ այս նիւթին շուրջ եղած շքեղ արտայայտութիւններուն: Սակայն գիտենք նոյն ատեն թէ հայ ժողովուրդը միշտ պէտք ունի այդ Հաստատութեան և անկէ ճարուելիք մեծագոյն բարիքներուն, որքան ատեն որ ուզէ հաւատարիմ մնալ իր աւանդութեան, իր մշակոյթին, զինքը մշտնջենաւորող ու դիմագծող ոգիին ու իր ազգային իտէալներուն:

Այս առիթերուն նպատակէն դուրս կը մնան մեր եկեղեցւոյ ծիսական, վարական և մեր օրերու անդրազարծը, ու կ'ուզենք մօտենալ այն ոգիին որ իբրեւ գերազոյն ազգակ պահեց ու կրնայ պահել առկաւին մեր միջինը՝ հաւատարիմ իր արեան, իր լեզուին և իր անցեալ սրբութիւններու ձայնին: Եկեղեցին, կը հաւատանք, այն բեմն է ուրկէ հայ հասարակութիւնը կրնայ հաղորդուիլ իր ժողովուրդի իրական տրամային:

Հոգեկան այս իրողութիւններէն մեկնելով, կը հաւատանք թէ Հայ Եկեղեցին այն գերազոյն վայրն է՝ ուր հայ մը ինքզինքը ամենէն աւելի հարազատ կը զգայ իր եղբայր հայուն: Եկեղեցին ամէն ժամանակաւ մէջ և գէ՛մ այն հոգեկան և նոյն իսկ նւթական կազմակերպութիւնն է, ուր հայ հոգին կրնայ պաշտպանուիլ արտաքին ազդեցութիւններէ, և մնալ հաշտ ինքզինքին և իր անցեալին:

Վէպ չէ, և ո՛չ ալ աժան լատաղովութիւն, երբ կ'ըսուի թէ ազգային եկեղեցիին ուրացումը, կամ անոր նկատմամբ անտարբերութիւնը, ապազգայնացման դուռ կը բանայ մեր առջեւ:

Ինչ որ Հայ Եկեղեցին ցարգ կատարած է ազգին կեանքին մէջ, իբրեւ ազգա-

յին գործ և վստահ ենք թէ պիտի կրնայ տակաւին կատարել, պահանջն է իր հոգւոյն: Եւ ասիկա անոր համար՝ վասնզի աւետարանը մազազաթ և հայ գիր ըլլալէ առաջ, մեր նահատակներուն մարմինները ամփոփող քարէ կայաւաններ են, բխած մեր երկրի աչքերէն: Առանց Հայ Եկեղեցւոյ ջիւղի զգայնութեան, մենք հազիւ թէ հայ ենք: Տակաւին այսօր, մեր օտարութիւններուն մէջ, ինչ որ համ և իմաստ ունի, կուգայ անկէ դարձեալ:

Առանց խանդի և արցունքի, առանց թեւի և ժպիտի, առանց սիրոյ և հաւատքի, այս կեանքը ակառայի կոչու մը և ոսկորներուն և ազիքի սխտեմ մըն է միայն: Այդ է պատճառը որ արդի ընկերութիւնը հօտ մըն է լոկ, փոխանակ ընկերութիւն մը կարենալ ըլլալու, որուն անդամները քով քովի կուգան և կը գործեն համաձայն իրենց շահերուն և հետապնդումին: Հօտ մը, մօտ աւելի կենդանական կազմակերպութեան, զուրկ ընկերային բարոյականի արժանիքներէն, ինքնապահպանման բընազգական ձգտումներով և յոռի միտումներով հարուստ:

Հայ Եկեղեցին, ըստ ինքեան, կրօնական հաստատութիւն մը ըլլալով հանդերձ, իր մէջ միշտ տիրական եղած է ազգային հանգամանքը: Այս կը նշանակէ թէ կրօնքը նոյնացած է իր ընկերային կեանքին հետ: Ասիկա երեւոյթ մըն է մեր ազգային պատմութեանը մէջ, գեղեցիկ ու սրտառուչ, և ցոյց կուտայ թէ եկեղեցին անհատական շրջանակի մէջ, չէզոքացուցիչ ազգակ մը չէ եղած հայ ժողովուրդի զաւակներուն համար, այլ իրական եւ միացուցիչ կապ մը՝ ինչպէս կրօնական հաւատքի, նոյնպէս ընկերային կեանքի յարաբերութեան եւ համագործութեան մէջ:

Սխալ չըմբռնենք սակայն հարցը, Հայաստանեայց Եկեղեցին պէտք է շարունակէ իր գոյութիւնը, ոչ միայն որովհետեւ ազգային հանգամանք և կարեւորութիւն ունի, ինչպէս կը հասկնան առհասարակ արդի բանգէտները, այլ որովհետեւ եկեղեցին իր դարաւոր կեանքին մէջ հոգեւոր հաստատութիւն մը ըլլալէ վերջ՝ մեր մէջ չինած է նաեւ մեր ազգային նկարագիրը, կրօնական ըմբռնումով և հոգեւոր հասկացողութեամբ: Տակաւին դար մը առաջ,

մենք կրօնական համայնք մըն էինք միայն, իսկ անկէ դարեւ առաջ, մեր թագաւորութեան օրերուն, այդ երկու ըմբռնումները միշտ միասին եղան, բաժնելով փոխադարձաբար իրարու դերն ու ճակատագիրը:

Եկեղեցի մը, որուն կրօնական կեանքը այնքան սերտիւ նոյնացած է ընկերային կեանքի և կենցաղի պայմաններուն հետ, բնական է որ շատ ցայտուն ընէր իր ազգային նկարագիրը: Այս և պատճառը որ Հայ Եկեղեցին, իբր ազգային հաստատութիւն, հայու նման շատ ցրուած ու անտէրունջ ժողովուրդի մը համար ըլլար միութեան կեդրոն մը: Մեր եկեղեցին ունենալով հանգերձ իր նուիրապետութիւնը, չէ եղած կղերապետական, և իր հանգամանքին շնորհիւ, սկիզբէն ի վեր աւելի զիրութեամբ և յօժարամտօրէն յարմարած է նոր ըմբռնումով սահմանադրական կարգերու:

Այսօր Հայ Եկեղեցին բնականօրէն դադարած է հայ ազգային իրականութեան մէջ քաղաքական գործոն մը ըլլալէ, երբ հայութեան ազգային, քաղաքական և ընկերային առաջնորդութեան գործը Հայաստանի մէջ ստանձնած է պատասխանատու իշխանութիւնը, եկեղեցին մեկուսացած է ալեւս ազգային վերակացութեան պաշտօնէն, զոր ան կատարեց «գարեբ» նուիրումի և նահատակութեանց այնպիսի հոգիով մը, որ ազգին կեանքին անկորուստ պահպանման հզօրագոյն երաշխիքը եղաւ:

Այսպիսի իրողութեան այս ընդունելութիւնով և կամ հաշտ կեցուածքով չի վերջանար խնդիրը: Ազգային ու եկեղեցական կեանքը այնպիսի սեռն ու սերտ առնչներով թեզանուած են մեր պատմութեան և հոգիին մէջ, որ այնքան ալ զիւրին չէ զանոնք իրարմէ քակել, վասնզի անոնք զատորոշուած երեսներ և գործունէութիւններ ըլլալէ աւելի՝ զիրար ամբողջացնող և իրարմով սնած ոգեկան ուժեր և գրութիւններ եղած են և կը մնան:

Անցեալ մը չէ միայն Հայ Եկեղեցին, ինչպէս անցեալ մը չեն, հայ ժողովուրդը և հայ կրօնն ու մշակոյթը: Հայ կառավարութիւնը այսօր իր պարտքը լիովին կը կատարէ երբ կը քաջալերէ ու կը մշակէ իր բոլոր երեսներուն վրայ և խորունկօրէն

ներուն մէջ հայ արուեստն ու գրականութիւնը, հայ թատրոնն ու կրթութիւնը, հայ երգն ու ճարտարագիտութիւնը: Շատ բնական է որ ան զգայ նոյն քաղցր ու խրախուսական վերաբերմունքը եկեղեցիին նկատմամբ: Վասնզի Հայ Եկեղեցին զաւարար, կը կրկնէք, այն ոգին է որ զարեւ շարունակ ապրեցաւ ազգին մէջ, ապրեցնելով զայն իր մէջ, անոր և իր կեանքի ամենէն գծակի օրերուն: Թող տալ որ թառամի այդ ոգին՝ ազգին և հայրենիքին վերանորոգման սա սրտազին ջանադրութեանց միջոցին, պիտի նշանակէր պարզապէս կիսատ թողուլ վերականգնումի սկսուած գործը, թմրած մարմինին մէկ կողմը միայն արթնցնելով, ու թողով որ միւս կողմը, որուն ներքեւ ուրիշ սիրտ մը կայ բաբախող, մնայ մեռուտ անշարժութեան մը մէջ:

Հայ Եկեղեցին կը նշանակէ էն առաջ հայ գիրը, որուն շնորհիւ ու միջոցաւ պիտի ծաղկէր ամբողջ մշակոյթ մը գրական, գրչագրական, ճարտարապետական, քանդակագործային, երաժշտական ու ծիսական արուեստներու կալուածներուն մէջ և աւելին՝ քաղաքակրթական կեանքի ընդհանուր եղանակին մէջ: Հայ Եկեղեցի ըսել, հասկնալ է հայ գրականութիւնը, ուր տակաւին մինչև երէկ իրն էր և իրմով միայն ազգին: Մեծ բանաւորութեամբ կառուցուած, յստակ ու միկն, ժուժկալութեամբ, լրվութեամբ և առնացի պարզութեամբ լեցուած, բայց և անասելի և գերազանց շնորհով մը ու մեծվայելութեամբ մը օժտուած:

Հայ Եկեղեցին հայուն ճարտարապետութիւնն է որ Դ. և Յ. դարերուն ստեղծուեցաւ և է. և Ժ. դարերուն իր գերագոյն փթթումին հասաւ իրեն ինքնուրոյն ոճ, այսինքն այն սուրբ խանդը, այն միասիւք խոյանքը, որ հայ հոգիին բոլոր ծաւալներն ու մակարդակները, ազօթքի մը նման երկնքին մէջ կը հանէ:

Հայ Եկեղեցին հայուն երգն է, ազօթքն է, որոնց թեւերուն վրայ խուռնիկ նման վերացան հայ առաջին ազօթքները: Երգերն ու շարականները:

Բ.

Մասը կը ճանչցուի իր պտուղէն, ինչպէս կ'ըսուի: Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նշանակութիւնն ու արժէքը պէտք է փնտռուի իր արդեանց մէջ: Հակառակ քաղաքական պայմաններու ստեղծած անգուհին, հայ ժողովուրդի քրիստոնէացումը և քրիստոնէական սկզբունքներուն կեանքի վերածումը՝ այնպիսի իրողութիւն մըն է, որ մեր պատմութեան մէջ կը մնայ իր եզական և ինքնուրոյն հանգամանքով:

Առաջին այն օրէն, երբ մեր տոհմային զգացումը փոխակերպուեցաւ ազգային գիտակցութեան, քրիստոնէութեան լոյսին ներքեւ. Հանցաւ մեր կեանքէն դար մը, ուր քաղաքական փոփոխութիւններ մէկէ աւելի անգամներ հիմնովին չսարսէին մեր գոյութիւնը, բայց շնորհիւ մեր հոգեկան ներզոգ տուեալին, կրցանք միշտ վերստին ժողովուրդ մեր նշխարեալ մասերը և հաւատարիմ մնալ մեր ներքին արժէքներուն: Մեր շուրջը ապրող հին ժողովուրդներէն Հատեր, որոնց անուններուն միայն կը հանգիպինք այսօր հին դարերու ժամանակագրութեանց ցանկերուն վրայ, ուրիշներ, որոնց անանուն անհիշներէն ափ մը փոշի միայն կայ այժմ թանգարաններու զգրոցներու խորը, ամէնն ալ հաւաք ծնած՝ մեռած են պատմութեան համար, վասնզի չեն կրցած իրենց կեանքը կապել փրկարար, մեծ ու ապրեցնող ուժերու:

Նոյն այս օրէնքով է որ խոտի ծղոտը եւ վիթխարի կաղնիք գործարանաւորութեան և անուրի կ'առաջնորդուին. և միևնոյն սկզբունքն է որ կը վարէ մեծ ու փոքր ժողովուրդներուն կեանքն ու ճակատագիրը:

Վսեմ ըլլալէ աւելի ճշմարիտ պէտք է նկատուի այն մտածումը, թէ հայը ճակատագրուած էր քրիստոնէութեան: Իր դարաւոր կեանքը ողբերգական ինչ մը ունի: Իր ապրելու տենչը և յանուն անոր իր մեռնելու մութ կամեցողութիւնը, իր հաստատ հաւատքը ճակատագրական կործանումներուն, բայց՝ յաւիտեանկան յաղթանակին, կը զատուի զինքը ուրիշ ժողովուրդներէն, ոչ միայն իր ինքնութեամբ, այլ նաեւ զայն տեղականացնելու կամքով, խորհուրդով: Ինչ ըստ արդիւնք մեր հայրերուն միանալ պարսիկներուն, յոյներուն, եւ տակաւին

ուրիշ տիրող ժողովուրդներու, բայց եթէ՝ կատարելութեան այն գաղափարը՝ որ կայ մեր ժողովուրդի ինքնութեան և զայն կատարելութեան տանելու կամքին մէջ: Մեր հայրերը իրենց պարտադրուած կեանքի խաչելութեան ճամբուն վրայ Հմեռան պարզապէս մեռած ըլլալու համար:

Ու հիմա ո՛ր է սակայն զաղտնիքը հայ ստեղծագործութեան, որուն ուժը դաւերով պիտի չկասէր դժբախտութեան բուր ձմեռներէն անդին՝ վերստին ու վերստին երևնալու համար մեր կեանքի բոլոր արտայայտութիւններուն մէջ: Որոշնացիի մը պատմածին, Նարեկացիի ազօթածին, Շընորհալիի մը երգածին, Տրդատներու կառուցածին եւ Վարդաններու քաջութեան կարմիր ծաղիկներու մէջէն: Ի՞նչ իսկութիւն էր օր այդ առաջին դարերուն յանկարծ իրագործման կանչը և բազմապիսեաներով ստեղծագործման մը մէջ միանցուց հայուն ինքնեկ ու բնատուր կարողութիւնները: Միակ պատասխան մը կայ, քրիստոնէութեամբ հայուն ոգիին խառնուած հրաշքը: Պէտք է զգալ սակայն ինքնաճանաչման եւ ինքնակալման այն անկողնագրքի գերաստումը՝ որ այդ ուժը պատճառած եղաւ հայ հոգւոյն:

Հայ հանճարին նիւթը բեղմնաւորուած քրիստոնէութեան շուշուփ՝ ստեղծեց մեր դարերը իր մտքի, հոգիի և կամքի գերազանց նշանակութիւններով և սքանչելիքներով: Հայ հոգին, հայ միտքը քրիստոնէութեան շուշուփին տակ մշտ մնաց զալար ու ծաղկուն, հակառակ մեր պատմութեան ընթացքին փչած խորշակներուն, ձիւնին ու բուքին, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը իբր լոյս բանականութեան, յոյս հոգիի եւ իբր սէր սրտի, աշխարհի վրայ անարահաբար ապրող վաղանցուկ ու անարատ բան մըն է, այլ իրապէս Տիեզերքի սրտին մէջ և անկէ ալ անդին հաստատուած Ստեղծագործ և ապրող Իսկութիւնը, որ կը ջանայ և կը նիւթէ, ինչպէս անհատներու այնպէս ալ ազգերու կեանքին մէջ, իր քաղցրութիւններն ու հրաշալիքները:

Աւետարանի հասկացողութիւնը, առաջին օրէն, հայ ժողովուրդի մէջ այնքան իրական և ուշագրաւ է, որ սքանչալու միայն կրնայ առթել: Անշուշտ հին կրօնը ըրաւ իր գիմարական ճիգը, և սակայն

հայ հոգին իր այս նոր արեւելումին մէջ թաց աննահանջ, և քրիստոնէական քաղաքական սխառեմին յաջորդեց գաստարականութեան մեթոտը, ծնունդ առին կրօնական, բարոյական և մարդասիրական կազմակերպութիւններ: Ուրքան որ ալ քիչ մը մեծցուած ու ջատագովական բնոյթ ունենան Փաւստոսի տեղեկութիւնները այդ շրջանի մասին, ստորագրէ թէ աւետարանը դար մը զերջ արդէն իրականութիւն է հայ ժողովուրդի համար, և ոչ թէ հաւատքի բանաձեւ մը միայն: Եւ այս բոլորը հայ ժողովուրդի մէջ կատարուած է լոկ քաղաքութեամբ և նուիրապետութեան մը աշխատանքներով, վասնզի հայը տակաւին չունէր իր գիրն ու զրականութիւնը, և հետեւաբար ի վիճակի չէր ստեղծելու կրօնական գաստարականութիւն և մշակոյթ: Յունարէն և ասորերէն գիրն ու դպրոցը ծխական նշանակութիւն ունէին աւելի քան ունէ բան, եթէ կարելի է այսպէս բացատրել երեւոյթը:

Սակայն հակառակ ասոր հայ ժողովուրդի քրիստոնէական կեանքը Դ. դարուն յունական — Լուսաւորչէն մինչեւ Սահակ և ասորական — Աղքիթաստէն մինչեւ Աբսիշոյ, իրերամարտ կողմերը լաւ գիտէին թէ յաջորդութիւնը անոր պիտի ժպտէր որ պիտի կարենար իշխել եկեղեցւոյ ու դպրոցի: Հետեւաբար չէին անգիտանար վճռական գերը գիրերու և ծէսի մը: Ասորական կուսակցութիւնը ունէր իր գիրերը, ունէր թերեւս յունականը, բայց հայ միտքը չկրցաւ ընտելանալ իր մտքին և հոգիին անհաշտ այդ ձեւերուն, և տուաւ մոռացութեան. «Օտար ձեռնարկ օտարին նպաստամատոյց»:

Ժխտ է թէ հայոց դարձը ոչ տարածութեամբ և ոչ խորութեամբ ամբողջական էր, սակայն հայ ոգին սիրով կ'ընդգրգէր քրիստոնէութիւնը, ու ասիկա ամէն ինչ էր և ունէր իր պատմական ու հոգեբանական խոր պատճառները:

(1)

Ե. Վ. Տ.

ԿՐԾՆԱՊԱՏՄԱՆ

ՆԱՐԵԿԸ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Անշուշտ որ կրօնը, իր խորքին մէջ, էական միտքի հասկացողութիւն մըն է, թէ իբր ըմբռնում և թէ իբր գործօնութիւն մարդուն և Աստուծոյ միջեւ. և իբր այդ փորձառութիւն մը՝ ինչպէս են արտաքին աշխարհի հետ մեր ունեցած հաղորդակցութիւնները: Սակայն միտքները կը հաւատան իրենց ներքին փորձառութեանց առաւելապէս, և թէ այդ վիճակը մէկ կողմէն մեր ներքին միութիւնը և միւս կողմէն մեր ամբողջական սրբութիւնը իր զէնքի ինքնին կ'առաջնորդէ:

Հոգին, նոյնիսկ իր անգիտակից խորութիւններով, ունի ընդլայնումներ, լինելութիւններ, որոնք փորձառութեան ներքեւ չեն իյնար, բայց որ ճամբայ կը պատրաստեն անդրազայական հայեցողութիւններու, սուղուճներու և տառապանքներու: Պարզ է թէ մենք միայն այս աշխարհի համար չենք եղած և ունինք գերազայական ապրումներ՝ որոնք չեն սահմանադրուիր տեսանելի և շօշափելի այս աշխարհով: Մարդեր ունի մեր հոգին, որոնք չեն խորազգին սահմաններովը, իրաւունք ունէր Հերակլիտէս երբ կ'ըսէր՝ «կարելի չէ գտնել հոգիին սահմանները, որ ուղղութեամբ ալ որ ուղիւն ճամբորդելու: Բանի կան մեր մէջ, որոնք կը պահանջեն ուրիշ զգացումներ, քան ինչ որ կրնայ հայթայթել մեզի մեր ֆիզիքական միջավայրը: Մեր մէջ կայ ճանդին մը՝ որուն զիսակցութիւնը քիչ անգամ ձեւերկայն է մեր մէջ, բառին տալով իր հոգեխօսական անմիջականութիւնը: Այսպէս երբ կը մտածենք միտքի փորձառութիւններու և անոնց տեսնելու և զգալու կերպին, կը համոզուինք թէ մարդկային հոգին կը գերազանցէ ինքզինքը, երբ կը շրջապատուի հոգեկան աշխարհով, և այդ ձեւով ինքզինքը կ'արձակէ թերեւս